

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГО – ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ НАВЧАННЯ, ВИХОВАННЯ ТА РОЗВИТКУ УЧНІВ У ЗАКЛАДАХ ПРОФЕСІЙНОЇ (ПРОФЕСІЙНО – ТЕХНІЧНОЇ) ОСВІТИ

УДК 159. 922.8

В.М. Галузяк, А.О. Давідчук, м.Вінниця, Україна
W. Galuziak, A. Davidchuk, Vinnitsa, Ukraine
wgaluz@gmail.com

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОЦЕСУ САМОВИЗНАЧЕННЯ В РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Анотація: У статті на основі зарубіжних та вітчизняних джерел розкрито психолого-педагогічні характеристики процесу самовизначення старшокласників. Розглянуто загальні риси формування особистості в ранньому юнацькому віці. Визначено, що суттєвим аспектом проблеми ціннісного самовизначення є карта природних передумов людини, які визначають еволюцію параметрів та рівнів самовизначення. Найбільш чутливим для самовизначення є вік старшокласників, який характеризується розвиненими когнітивними структурами і здатністю до інтроспекції та визначається типом темпераменту, потребами юнацького віку, характером людини, позитивним полюсом «образу Я» та «Я-концепції». Крім природних передумов розвитку рівнів самовизначення, важливими психолого-педагогічними аспектами є сформованість індивідуально-особистісних характеристик людини, пов'язаних із її моральним, культурним та духовним ядром. Ціннісне самовизначення на даному етапі онтогенезу – найбільш цілісна характеристика людини як особистості, суб'єкта, який визначився у житті, в суспільстві, в культурі.

Ключові слова: самовизначення, ціннісне самовизначення, процес самовизначення, параметри та рівні самовизначення, період ранньої юності, карта природних передумов людини.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF THE PROCESS OF SELF-DETERMINATION IN EARLY ADOLESCENCE

Summary: In the article psychological and pedagogical characteristics of the process of self-determination of senior pupils are revealed on the basis of foreign and domestic sources. The general features of personality formation in early adolescence are considered. It is determined that the essential aspect of the problem of value self-determination is the map of the natural human prerequisites that determine the evolution of parameters and levels of self-determination. The most sensible for self-determination is the age of high school students which is characterized by developed cognitive structures and the ability to introspection and is determined by the type of temperament, adolescent needs, the character of a person, the positive pole of the «I-image» and «I-concept». In addition to the natural preconditions for the development of levels of self-determination, important psychological and pedagogical aspects are the formation of individual personality characteristics of a person associated with its moral, cultural and spiritual core. Valuable self-determination at this stage of ontogenesis is the most holistic characteristic of a human as a personality, a subject determined in life, in society, in culture.

Key words: self-determination, value self-determination, the process of self-determination, parameters and levels of self-determination, the period of adolescence, the map of natural human prerequisites.

Постановка проблеми. Суттєвим аспектом проблеми розвитку, як і проблеми самовизначення, є карта природних передумов, що визначають еволюцію параметрів та рівнів зазначених категорій. Перш за все, це вік, який визначає загальний та універсальний рівень, якість новоутворень завдяки властивостям чутливості. Поняття вікових особливостей людини в педагогіці пов'язане з описом її фізіологічних властивостей, психологічного та соціального розвитку, а також найважливіших чутливих та критичних періодів у житті. Це вчення бере свій початок від педагогіки П. Блонського, Л. Виготського, Я. Коменського, Й. Песталоцці, Ж. Ж. Руссо, і сьогодні має продовження у дослідженнях сучасних педагогів [2; 3; 5; 7; 9; 12].

Беручи до уваги позицію І. Кона [4] з приводу того, що у співвідношенні генетично запрограмоване, соціально виховане та самостійно досягнуте принципово не рівнозначні у різних індивідів, навіть тих, що належать до однієї вікової категорії, вважаємо доцільним дати загальну характеристику особливостей ціннісного самовизначення особистості в ранньому юнацькому віці.

Мета нашої статті полягає у з'ясуванні основних психолого-педагогічних аспектів самовизначення в ранньому юнацькому віці.

На думку Д. Дубровіної, К. Волкова, А. Левенець, К. Лук'янової, В. Сметаняка, Д. Фельдштейна, Л. Фрідмана, період ранньої юності – період завершення статевого дозрівання, значного та рівномірного розвитку фізичних якостей, продовження розвитку головного мозку [5; 6; 11]. Юнаки та дівчата досить стурбовані відповідністю свого тіла та зовнішності загальноприйнятим еталонам. У старшокласників активізується розвиток самосвідомості. Для них притаманні поглиблений самоаналіз, самооцінка своїх якостей, здібностей. Вони перебувають у стані пошуку відповідей на найпотаємніші питання: для чого я живу, в чому сенс життя, яке моє місце в житті, що я можу тощо.

В юності різко підвищується потреба в індивідуальній інтимній дружбі (М. Бурдукало, І. Кон, Л. Просандєєва, В. Сметаняк,) [1; 4; 9; 11]. Взаємовідносини в цьому віці стають однією з найважливіших проблем [4]. Психічні процеси продовжують інтенсивно збагачуватись та вдосконалюватись [2; 11]. Актуалізуються процеси розвитку в молоді критичного мислення, здатності до раціонального індивідуального вибору та відстоювання власних переконань [2, с. 63].

На думку Л. Матяш-Заяц, для юнацького віку характерна схильність до участі в дискусіях, суперечках. Аргументація суджень у цьому віці часто підміняється категоричністю висновків та узагальнень. Активізовані процеси самовиховання та саморозвитку набувають цілеспрямованості. У старшокласників з'являється підвищений інтерес до релігії та духовного ідеалу. Інтерес до громадської діяльності в цьому віці має найбільшу амплітуду: від захоплення до цілковитого заперечення [8, с.12-16].

Автор у своїх працях зауважує на кількох важливих для цього віку психологічних аспектах. По-перше, на цьому етапі онтогенезу найбільш гостро постає потреба у самовизначенні. По-друге, ця потреба у самовизначенні розглядається як потреба у формуванні певної смислової системи. По-третє, самовизначення пов'язане зі спрямованістю в майбутнє. По-четверте, воно полягає у виборі професії, але не обмежується тільки ним

Для розуміння індивідуальних рис людини (темпу індивідуального фізичного дозрівання, показників психічного розвитку, типу темпераменту) потрібно розглянути загальні ознаки формування особистості в ранньому юнацькому віці.

Як стійке цілісне утворення характер людини формується під впливом не окремих вчинків та дій, а усього способу життя людини, яка обирає певні варіанти дій відповідно до об'єктивних умов свого існування. Найбільш тісно характер пов'язаний із таким утворенням людини, як воля, яка складає основу характеру людини, надає йому визначеності та завершеності. Поступово способи мимовільної (вольової) поведінки набувають стійкості, стають суттєвими характеристиками даного суб'єкта. Вольові якості людини – ініціативність, організованість, цілеспрямованість, рішучість, наполегливість – узагальнені способи поведінки суб'єкта в ситуаціях, які потребують мимовільної регуляції; вони створюють силу характеру, його твердість та цілісність [11, с. 56].

Характер людини не заданий генетично, він формується упродовж життя у процесі діяльності, спілкування та взаємовідносин з іншими людьми. Мати характер означає заявити іншим про себе та свою відмінність. Формування характеру людини пов'язане з розвитком її самосвідомості. Самосвідомість як усвідомлення себе, своєї «самості» в залежності від мети та завдань, які стоять перед людиною, може мати форми самопізнання, самооцінки, самоконтролю та самоприйняття.

Спрямованість людини на пізнання своїх фізичних та душевних можливостей та якостей, свого місця серед інших людей становить сутність самопізнання. Самопізнання, на переконання Л. Фрідмана та К. Волкова, здійснюється, по-перше, через аналіз результатів власної діяльності, своєї поведінки, спілкування і взаємовідносин з іншими за допомогою зіставлення цих результатів із уже існуючими нормативами. По-друге, усвідомлення власних переваг і недоліків відбувається завдяки усвідомленню ставлення інших людей до себе. По-третє, самопізнання здійснюється через самоспостереження своїх станів, переживань, думок, через аналіз мотивів та вчинків [13, с.32-33]. Самопізнання є основою розвитку самоконтролю та саморегуляції, а також виступає основою для реалізації оцінного ставлення до самого себе чи самооцінки. Самооцінка – той компонент самопізнання, який містить і знання про власну «самість», і оцінку людиною самої себе, і шкалу значущих цінностей, стосовно якої здійснюється ця оцінка. Самосвідомість тісно пов'язана з рівнем домагань людини. Рівень домагань залежить від ступеня складності цілей та завдань, які людина ставить перед собою. Відповідно, рівень домагань можна розглядати як реалізацію самооцінки людини в діяльності і стосунках.

Результатом самопізнання людини є вироблення нею системи уявлень про саму себе або «образ Я». «Образ Я» – ставлення індивіда до самого себе, основа побудови взаємостосунків з іншими людьми. Визначення деяких формальних характеристик «образу Я» дає, на думку І. Кона, комплексну характеристику рівня розвитку самосвідомості людини [4, с.70-71]. Ці характеристики можуть бути представлені як рівні вираження:

- когнітивної складності та диференційованості самооцінки, що вимірюється кількістю та характером усвідомлення людиною своїх якостей;
- конкретного складу «образу Я» та його значущості для індивіда (в силу інтенції, спрямованості на своє «Я» і якості спрямованості);
- внутрішньої цілісності, послідовності «образу Я» (може проявлятися внутрішнє узгодження чи протиріччя і непослідовність «образу Я»);
- стійкості «образу Я» в часі (стабільність чи нестійкість, схильність до коливань та змін).

До самопізнання та «образу Я» близькою є «Я-концепція». Описана цим поняттям реальність психічного життя людини знайшла своє відображення у працях вітчизняних та зарубіжних учених: І. Бека, М. Боришевського, Р. Бернса, О. Гуменюк, У. Джемса, О. Дробницького, Е. Еріксона, Ю. Ільїної, І. Кона, С. Подмазіна, Л. Посандеєвої, В. Століна, К. Роджерса та ін.

Згідно з позицією К. Роджерса, «Я-концепція» – складна структурована картина, яка існує у свідомості індивіда як самостійна фігура чи фон і включає як власне «Я», так і відносини, в які особистість може вступати, а також позитивні та негативні цінності, пов'язані з сприйняттям якостей та відносин «Я» в минулому, теперішньому та майбутньому [10, с.155-156].

Ю. Ільїна розглядає «Я-концепцію» як відносно стійку, більшою чи меншою мірою усвідомлену систему уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує свою взаємодію з іншими людьми та ставиться до себе. «Я-концепція» у цьому контексті є висновком пізнання та оцінки себе самого крізь окремі образи себе в умовах різних ситуацій, а також завдяки відображенню в думках інших людей та зіставленню себе з ними [3, с.155-156]. У працях дослідниці підкреслено процесуальність характеристик самопізнання «образу Я», «Я-концепції», їх групова приналежність та сформованість у ситуаціях спілкування та взаємодії.

Зв'язкам модальностей «Я-концепції» присвячено низку праць вітчизняних та зарубіжних учених. К. Роджерс переконаний, що ідеальне «Я» та реальне «Я», виражені в особистісних якостях, належать до уявлень індивіда про рівні очікувань та домагань, які відображають його цільову структуру та за якими стоять певні уявлення про себе [10]. Ми підкреслюємо загальну думку науковця про те, що успішне становлення особистості та індивідуальності можливе тільки у випадку прийняття людиною самої себе, позитивної оцінки своїх здібностей, рис характеру, свого місця серед інших людей.

Виокремлення таких істотних характеристик етапу становлення суб'єктивності, як самопізнання, формування «образу Я» і «Я-концепції», необхідне для розуміння об'єктивного переходу до особистісного модусу і до самовизначення у нових смислових просторах – соціальному та культурному.

Вихід у соціальний смисловий простір самовизначення супроводжується таким типом життєвої активності, як діяльність. Діяльність, на відміну від дій та активності, представлена широким спектром способів та механізмів самовизначення: визначення мети, вибір засобів, оцінювання результатів, рефлексія власних дій, проміжний контроль, що у своїй сукупності є основою для переходу на рівень креативної індивідуальності – четвертий модус суб'єктивності.

Факт включення людини в соціальні зв'язки та стосунки окреслений такими поняттями, як особистісні цінності, особистісний вибір, самостійність, відповідальність, цілі особистості, перспективи. Поняття особистісних цінностей ми пов'язуємо з освоєнням людиною громадських та групових цінностей. Соціальні цінності, що сприймаються крізь призму індивідуальної життєдіяльності, входять до структури особистісних цінностей чи ціннісних орієнтацій особистості.

Ціннісні орієнтації забезпечують стійкість особистості, визначеність та послідовність поведінки, сталість взаємин з оточуючим світом та людьми. Розвинуті ціннісні орієнтації – ознака зрілої особистості, показник міри її соціальності. Ціннісні орієнтації виступають важливим фактором мотивації поведінки особистості, лежать в основі її соціальних учинків.

Якщо становлення особистості – процес соціалізації людини, то становлення її індивідуальності – процес індивідуалізації суб'єктивної реальності. Індивідуалізація – самовизначення та відсторонення особистості, її виокремлення із суспільства, оформлення її відокремленості, унікальності, неповторності. Здатність людської особистості до саморефлексії, вміння «підніматися» над собою виводить людину на наступний рівень духовного буття – індивідуальність.

Поділяючи думку Л. Просандеєвої про те, що особистість – «вершина» всієї структури людських властивостей, а індивідуальність відображає глибину особистості та суб'єкта діяльності, ми зазначимо, що

особистість позначає визначеність позиції людини відносно інших, водночас індивідуальність свідчить про авторський підхід до власного життя. Цей модус, орієнтований у культурному просторі, у процесі самовизначення перебуває у пошуку самотутності «образу Я», постійно розвиває його та стверджує серед оточення. Крім індивідуального способу реалізації задумів, свободи вибору та творчості, за умови високої відповідальності для цього модусу характерними є сміливість і ризик [9, с. 400].

Індивідуальність як унікальний внутрішній діалог людини з самою собою, саморефлексія відкривають безмежні горизонти пізнання та здатність до трансцендентності, дозволяють розвиватись вищому модусу духовної реальності – універсальності. Універсальність – категорія, яка фіксує вищий ступінь духовного розвитку особистості; проявляється в усвідомленні сенсу свого життя, причетності до світу, у відчутті духовної єдності, Всесвітом.

Особлива цінність цього модусу полягає в тому, що розвинена духовність відіграє роль механізму, здатного передбачити небажані напрями зміни ставлення людини до світу, пояснити ситуацію душевного дискомфорту та невизначеності, забезпечити найменші життєві втрати, зберегти «Я-якості».

Універсум як вищий модус розвитку виводить людину у просторі екзистенційного на кінцеві результати самовизначення. Ними є, з одного боку, вихід людини на цілі, визначення ефективних способів їх досягнення на основі індивідуальних особливостей і, з іншого боку, на формування духовної самоцінності, здатності через цілепокладання і у відповідності з вищою мораллю самотутньо та самостійно реалізувати своє не тільки природне, але й космічне покликання. У зв'язку з цим, тип життєвої активності цього модусу справедливо визначається як діяння, спрямоване не тільки на особисту духовну досконалість, а й на гуманне ставлення до світу, діяльність на користь оточуючих людей та всього людства.

Отже, суттєвим аспектом проблеми ціннісного самовизначення є усвідомлення природних передумов людини, що визначають еволюцію параметрів та рівнів самовизначення. Це, перш за все, вік. Найбільш чутливим для самовизначення є вік старшокласників, що характеризується розвиненими когнітивними структурами (формальні та абстрактні операції, комбінаторика, пропозиційні операції, гіпотетико-дедуктивне мислення) і здатністю до інтроспекції. По-друге, це тип темпераменту, який є неодмінною умовою задоволення квазіпотреб і пояснює індивідуальну схему процесів самовизначення. По-третє, сфера потреб юнацького віку, в якій найбільш значущі для нашого дослідження потреба у незалежності, прихильності, мотивація досягнень, потреба самореалізації та розвитку власного «Я». Сукупність потреб складає спрямованість діяльності людини. По-четверте, характер людини, що забезпечує визначеність та завершеність дій, пояснює способи довільної (вольової) поведінки (ініціативність, цілеспрямованість, рішучість, наполегливість). По-п'яте, позитивний полюс «образу Я» та «Я-концепції», підтримка особистісного комфорту.

Крім природних передумов розвитку рівнів самовизначення, важливими психолого-педагогічними аспектами є сформованість індивідуально-особистісних характеристик людини, пов'язаних із її моральним, культурним та духовним ядром. Саме вони, на нашу думку, у вигляді сукупностей особистісних новоутворень можуть виступати як внутрішні фактори, що сприяють успішності самовизначення і підняттю його до вищого рівня.

Список використаних джерел:

1. Бурдукало М. М. Автономізація особистості як новоутворення юнацького віку / М. М. Бурдукало. // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2013. – №18. – С. 112–119.
2. Галузяк В. М. Моральне виховання в педагогіці США: теорія і практика / В. М. Галузяк, Л. І. Довгань. – Вінниця: ВДПУ імені М. Коцюбинського, 2009. – 267 с.
3. Ільїна Ю. Ю. Я-концепція в структурі особистісного самовизначення у ранньому юнацтві / Ю. Ю. Ільїна. // Науково-методичний збірник «Гуманізація навчально-виховного процесу». – 2010. – №3. – С. 155–161.
4. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – Москва: Просвещение, 1989. – 225 с.
5. Левенець А. Є. Психологічні особливості становлення життєвої перспективи в юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Левенець А. Є. – Київ, 2006. – 23 с.
6. Лук'янова К. А. Усвідомлене ставлення до батьківства студентів професійно-технічних закладів як складник особистісного самовизначення / К. А. Лук'янова. // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». – 2016. – №12. – С. 87–92.
7. Маслоу А. Самоактуалізація / А. Маслоу // Психология личности. Тексты / А. Маслоу. – Москва, 1982. – С. 108–117.
8. Матяш-Заяц Л. П. Соціально-психологічні чинники виникнення міжособистісних конфліктів у ранньому юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07 / Матяш-Заяц Л. П. – Київ, 2005. – 21 с.

9. Просандєєва Л. Є. Психолого-педагогічні умови становлення автономності особистості / Л. Є. Просандєєва. // Актуальні проблеми психології. – 2015. – №38. – С. 396–407.
10. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс. – Москва: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
11. Сметаняк В. В. Особистісне самовизначення і свобода в ракурсі взаємної детермінації / В. В. Сметаняк. // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – 2003. – №8. – С. 53–59.
12. Сметаняк В. І. Психологічні особливості ціннісного самовизначення особистості у ранній юності / В. І. Сметаняк. // Психологія особистості. – 2012. – №1. – С. 177–183.
13. Фридман Л. М. Психологическая наука учителю / Л. М. Фридман, К. Н. Волков. – Москва: Провсещение, 1985. – 224 с.